

Simpozij OBDOBJA 40

Engelbert Logar

Poezija Milke Hartman

objavljeno v:

Darja Pavlič (ur.): *Slovenska poezija. Obdobja 40*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021.

<https://centerslo.si/simpozij-obdobja/zborniki/obdobja-40/>

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2021.

Obdobja (e-ISSN 2784-7152)

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta

POEZIJA MILKE HARTMAN

Engelbert Logar

Institut für Ethnomusikologie, Gradec
engelbert.logar@kug.ac.at

DOI:10.4312/Obdobja.40.435-442

Milka Hartman (1902–1997) je bila pesnica iz Libuč/Loibach (Avstrija). Ob vrednotenju njenih 860 lirskih pesmi in proze sta predstavljena njen odnos do ljudske pesmi in njena priljubljenost, ki se kaže v uglasbitvi 418 njenih pesmi. Zelo je prisotna tudi med mladimi, na koncertnih odrih in na radijskih sporedih, na spletu pa je izpostavljena očitkom panslavizma in naivnega pesništva. Na Koroškem velja za visoko cenjeno svojevrstno ustvarjalko slovenske lirike.

pesnikovanje, uglasbitve, lirika, kontrafaktura, Koroška Slovenka

Milka Hartman (1902-1997) was a poet from Libuče/Loibach (Austria). The evaluation of her 860 lyric poems and her prose shows her attitude towards folk songs and her popularity, reflected in the music of 418 of her songs. She is present in the young generation as well as on concert stages and radio programmes, but online she is accused of Pan-Slavism and naive poetry. In Carinthia she is highly respected as a creator of original Slovene lyric poetry.

poetry, musical versions, lyrics, contrafactum, Carinthian Slovene

1 Pesnica Milka Hartman iz Libuč

Milka Hartman je skoraj v celoti doživela preteklo 20. stoletje (11. 2. 1902–19. 6. 1997). Od rojstva v podjurski vasi Libuče na avstrijskem Koroškem, kjer ji je prva svetovna vojna prekrizala možnosti poklicnega izobraževanja, je bila kmalu izpostavljena plebiscitnim sporom in izgonu slovenske inteligence iz Koroške, posledicam gospodarske krize dvajsetih let, nemškonacionalnemu zapostavljanju bodisi kot Slovenka bodisi kot ženska in prišla kmalu pod nadzor hitlerjanskih pristašev ob tako nedolžnih prireditvah, kot so kuharski tečaji. Teh je po južnem Koroškem vodila dobrih sto. Prvim zlaganjem dekliških pesmi in težavam pri objavi dveh zbirk leta 1934 so kmalu sledile vihre druge svetovne vojne, večmesečni zapor v gestapovski celici, izselitev njene družine, smrt očeta v taborišču in brata na fronti. Sama je med vojno in še po njej bivala v Šmihelu ob Krki kot gospodinja pri kazensko prestavljenem župniku Tomažu Holmarju. Po vojni je nadaljevala s kuharskimi tečaji ter v nenehnem »bandranju« od enega kraja do drugega – celo na Nizozemsko, kjer je bivala nekaj mesecev – zapisovala svoja čustva in razmere opisovala v lirskih pesmih. Predvsem za verski tisk jih je objavljala sproti, nato pa v zbirkah *Moje grede* (1952), *Lipov cvet* (1972) in *Pesmi z libuškega pučala* (1977). Leta 1995 so ponatisnili njene

Dekliške pesmi iz leta 1934, vmes pa so izšle zbirke *Življenje – Poezije – Melodije* (1982), nemški prevodi njenih pesmi v antologiji Janka Ferka in Petra Kerscheja *Gedichte aus Kärnten* (1987), angleški prevodi *Midsummer night/Kresna noč* (1992), po njeni smrti pa še zbirka *Zimske rože* (1998). Za njenega življenja je bilo objavljenih 1786 pesmi, črtic, opisov, uglasbitev, enot (Sturm 1995: 197), po njeni smrti pa se sledi njenega delovanja kažejo v nadaljnjih objavah uglasbenih pesmi (npr. Gašperšič 2003) ter izdaji monografije *Dovolj je cvetja dalo zrnja* (Makarovič 2004), v kateri so zbrani članki o njej, govori, dramski prizori, pogovori, spomini tečajnic, pisma in dokumenti ter bibliografija. Tako je število pesmi naraslo na okoli 2500 enot, med njimi vsaj 860 različnih (Sturm 2004: 43), precej pa je še neobjavljenih in ohranjenih v zasebnih arhivih in zapuščinah (Makarovič 2004: 634–639).

Vsi u petju prelivajo naši se griči
Milka Hartman – 110. obletnica rojstva in 15. obletnica smrti

Petek, 8. junij, 20.00

Spominski večer
*Spev ljubezni
ogenj vžiga*

Sodelujejo:
„Oder 73 – Gledališče ob Dravi“
Učenci LŠ Libuče
Učenci GŠ na Koroškem

Glasba: Matej Hudc, tehnika/luč: Milan Piko, scenarij in režija: Anita Hudc

Sobota, 9. junij 2012

Od 18.00:
✦ **kuhanje domačih jedi**
✦ **razstava umetnin na temo
Milke Hartman**

Ob 20.00 **KONCERT** – nastopajo:
🎵 **MoPZ Kralj Matjaž**
🎵 **MoPZ Jakob Petelin Gallus**
🎵 **MoPZ Foltej Hartman
in Hartmann'ce**

Moderacija: Eva Vehrnjak-Pikalo

Kulturni dom Pliberk/Bleiburg

Slika 1: Vabilo na koncert v Pliberku leta 2012.

2 Vrednotenje njenih pesmi in proze

Pesnico Milko Hartman so, zlasti po letu 1956, ko se je kot učiteljica gospodinjskih tečajev upokojila, vabili, da svoje pesmi recitira sama, npr. na branjih skupaj z drugimi pesniki in literati. Nov način liričnega izražanja se je manifestiral posebno med mladimi, ki so se družili okoli literarne revije *Mladje*, Hartmanova pa je ostala pri svojem dotedanjem slovenskem slogu. Že leta 1967 je bila v javnem pismu prisiljena prositi Janka Messnerja, ki jo je poleg Gustava Januša in drugih spravil v zadrego: »Dragi brat, vzemi mojo pesem tako, kakršna je, in ne zmanjšuj njene vrednosti radi verske pritikline« (Hartman 1967: 63). Izbruhnili so neke vrste ideološki boj o tem, kakšno naj bi bilo pravilno pisanje lirike na Koroškem, in pač nekaterim kompetenca pisanja Milke Hartman ni ustrezala (»obwohl vor allem nach 1960 ihre Kompetenz zu schreiben häufig infrage gestellt wurde«, prim. Spieler 1989: 34). Predvsem so

bili napadi usmerjeni proti kulturnemu poslanstvu v smislu Cankarja *mati, domovina, Bog* in pisanju iz kmečkega okolja, kamor je Milka Hartman spadala. V sklopu tega je Florijan Lipuš v 112 pesmi obsegajoči zbirki *Lipov cvet* (Lipuš 1973: 79–80; Sturm 1995: 85) menil, da gre za »leksikonček kmečkih del vsakdanjih gospodarskih in gospodinjskih opravkov«. Glede motivike je Lipuš dognal, da je v ospredju pesnikovanja Milke Hartman roka (z roko podpira glavo, mesi testo, obvezuje rano, odvali zapah, udarja, zaliva cvetke itn.).

3 Ideološki spori in panslavizem

Liberalni ocenjevalci so liriko Milke Hartman (Verhnjak-Pikalo 2017: 56) enačili z bukovništvom ali naivnim pesništvom. »Svet Milke Hartman je svet NAIVNE, LJUDSKE¹ poezije« (Messner 1964: 7; tudi Detela 1975: 5; Lipuš 1972: 77), so ugotavljali. Podpore je pesnica dobila iz krščanskih krogov, veselila se je nagrad (npr. nagrade vstajenje) (Jevnikar 1973: 87) in priznanj zlasti ob obletnicah rojstva (1962, 1972, 1977, 1982, 1992), ko so na osrednji prireditvi Koroška poje skoraj vsi nastopajoči zbori prepevali njene pesmi, leta 1992 npr. 21 pesmi, tudi prazgodbe. Ob izdaji trodelne dokumentacije leta 1982 (ob pesničini osemdesetletnici) je Feliks J. Bister (1984: 12) o njenem delu zapisal, da »si v svojih arhaično lepih pesmih prizadeva posredovati med Bogom in človekom«. V antologiji *Slovenska beseda na Koroškem* (Vospernik 1985) je bilo upoštevanih kar 19 njenih slovenskih pesmi, tudi v prevodih Fabjana Hafnerja v nemščino. Tom Priestly je ob pesničini devetdesetletnici prevedel 37 njenih pesmi v angleščino in jih ponesel med ameriške Slovence. Zanj so pesmi Milke Hartman »na visoki ravni in v bistvu razdeljene na dve tematski področji«: vsakdanje življenje in neugoden položaj koroških Slovencev. Opazil je, da pesnica »pogosto uporablja aliteracijo ali druge retorične figure« (Priestly 1998: 254–255).

Pesmi Milke Hartman so bile prevedene v nemščino, angleščino in srbohrvaščino, brali pa so jih Slovenci v Italiji, Ameriki in Argentini. Andreja Sturm je v svoji diplomski nalogi leta 1995 podala prvo izčrpno podobo in bibliografijo njenega pesnikovanja, ko je v delo vključila 763 njenih pesmi in jih razlagala v konkordančni analizi z okoli 74.000 besedami. Bila je dosledna v argumentaciji, da so pesmi lirske, ne pa ljudske (Sturm 1995: 78–82), toda ocene manjvrednosti pesnikovanja Milke Hartman so se nadaljevale, celo stopnjevale. Janko Ferk (2000: 2) jo vidi zgolj kot avtorico priložnostnih pesmi za razna praznovanja (»Gelegenheitsarbeiten für verschiedene Feste und Feiern«), Silvija Borovnik (2006: 433) ima Milko Hartman za bukovnico, to naj bi bila pesnica in pisateljica »podobnega ljudsko izvornega tipa kot Hartmanova«, in pravi, da v njeni poeziji manjkajo primeri kakršnekoli ženske problematike. Presenetljivo je bilo skoraj istočasno šest pesmi uvrščenih v *Antologijo slovenskih pesnic 2 1941–1980*, ki jo je uredila Irena Novak Popov (2005), kajti v Sloveniji je do danes Milka Hartman bolj ali manj neznana. Leta 2007 sta pri dveh koroških založbah izšli zbirki Andreja Lebna z izborom pesmi Milke Hartman: slovenska pri Mohorjevi z naslovom *Težka je moja misel od spominov* (Hartman 2007a) in *Der*

1 Velike črke v izvirniku!

Frost verspinnt die Beete mir mit feinen Netzen v soavtorstvu z Erwinom Köstlerjem pri založbi Drava (Hartman 2007b). Za Lebna (1994: 15) je Milka Hartman prej ko slej vižarica in ljudska pevka. V *Neue Züricher Zeitung* je 14. 6. 2008 izšla recenzija Uweja Stolzmann, v kateri piše o njej kot domoljubni panslavistki in ljudski, »naivni« pesnici in da se njene pesmi pojavljajo le v slovenščini. Stolzmann je motilo še, da se njeni verzi vedno znova vrtijo okoli »krhke identitete etnične skupine« in da pretirano uporablja pridevnike, kar mu zveni »kičasto in patetično«. Vsekakor je pesničino domoljubje ter boj za pravice in obstoj slovenskega naroda in preživetja koroških Slovencev napačno tolmačen kot panslavizem. O potrebi po izgradnji nacionalnega slovanskega političnega združenja ni govorila in tudi ne pisala. Vendar so takšne ocene njenega pesnikovanja našle pot v nemško Wikipedijo, v slovensko sicer ne, pač pa tudi v angleško: »Milka Hartman is referred to as a 'Pan-Slav patriot and a folk, naive poet'« (https://de.zxc.wiki/wiki/Milka_Hartman). Sicer je v angleški Wikipediji kot vir navedeno delo Andreje Sturm, vendar se s tem ni spremenila usmeritev članka, ki je zaradi tega vsaj nepopoln.

4 Nekatere kontrafakture in odnos do ljudske pesmi

Lirika Milke Hartman ne ustreza ljudskemu načinu izražanja, kajti v slovenskem ljudskopesemskem izročilu »ni izrazito razmišljajočih in razpoloženskih pesmi« (Kumer 1996: 47, 1975: 68–82). Milka Hartman v precejšnji meri uporablja besedišče, kot so npr. korenske besede *srce, cvet, noč, brat, lep, roka, dan* in tudi *greda*. Manj uporablja sicer splošno pogoste besede *človek, leto, oko, življenje*. Pesnica vnaša čustvene motive, kar dokazujejo tudi druge frekvence besed, ki jih je mogoče razlagati v tej smeri. Kot primere načina izražanja navajam izrezke nekaterih slučajno izbranih pesmi štev. 55–65: »Odšel si tih - kot v zgodnji mrak - jesenski dih« (Sturm 1995: 157, štev. 0055), »Jaz hodim s srcem v roki v goličavo, [...] Z ovelo roko si podpiram glavo« (Sturm 1995: 157, štev. 0056), »Oj, v jutrih mi vriska, zvečer se razjoče, ko poln je medice, pelina moj sat.« (Sturm 1995: 157, štev. 0057), »Zemlja, kaj utripa srce plaho v grudih tvojih? Veš, da vsa in z vsem v rokah si mojih?!« (Sturm 1995: 158, štev. 0060), »List sprhneli novemu je cvetu v hrano. Čas pa celi še tako bolečo rano.« (Sturm 1995: 158, štev. 0062), »pod smreko betlehemska gmajna jasli. Mi bomo tam dušice pasli.« (Sturm 1995: 158, štev. 0063 božič), »Ko se pokrižam in Ti odkrijem svoje križe, prebódenemu srcu sem Tvojemu še bliže.« (Sturm 1995: 158, štev. 0065).

Dolgi verzovi v slovenski ljudski pesmi sploh ni, verzi z 12 ali več zlogi ali verzi različnih dolžin so v ljudski pesmi neuporabni – to pa se pojavlja npr. v pesmi *Žanjci/Klas zori* (Hartman 1972: 78). Pesničina metaforika je osebna, umetna, čeprav se v osnovi ne izogiba ljudski motiviki. Krščanski izrazi *križ, duša, grob, molitev, jasli, pastir* sorazmerno močno označujejo liriko Milke Hartman. Nadaljnja opazna komponenta v njenih pesmih je prednost pozitivnemu pred negativnim izbiranjem besed, npr. pogosteje *dober* kot *slab*, *lep* kot *grd*, *bel* kot *črn*. V barvni simboliki najdemo poleg *bele* še pridevnike *zelen, rdeč* in *moder*, opazna je močna uporaba pridevnika *zlat*. Odnos do narave se izraža v pogosti uporabi besed *cvet, polje, zemlja, roža, trava, lipa* in poimenovanj nekaterih vrst ptic in drugih živih bitij, številnih rastlinskih vrst

(*astra, bilka, bršljan, češmin*). Abstraktni izrazi, kot so *mir, sreča, misel, spomin, čas, zvestoba*, v besedilih Milke Hartman ne dosegajo visoke frekvence, vendar so njene pesmi polne metafor in simbolike.

Pogosto se recitira in poje Milkina pesem *Store dekve tažva*, ki vsebuje nekatere elemente, ki bi jih lahko označili za kontrafakturo. Sama je menila, da »ji je dodala le svoje kitice, pesem pa prevzela kot ljudsko hišno pesem«, ki je bila zložena morda že pred letom 1900 (Strajnar 2004: 271; Piko Rustia 2004: 83–98). Uporaba pojmov *biava smrt in drača odrca* v enem in istem verzu ne zveni ljudsko. Melodija pa nosi značilnosti ljudskega prepevanja in jo lahko pojemo večglasno, celo petglasno, kar je že pri Francetu Ciganu zbujalo pozornost (prim. Cigan 2004: 241). Če se ljudski melodiji podloži umetno lirično besedilo, je še ne spremeni v ljudsko pesem. Je pa s tem pot odprta za preoblikovanje, prilagajanje ali nastajanje drugače ali variant, pri katerih bi potem govorili o ponarodeli pesmi. Po načinu uporabe je ob *Bandrovki* mogoče govoriti o kontrafakturi (novo besedilo na isto melodijo ali pesemski slog). Sam sem pri Milki Hartman snemal ljudske pesmi (1982 in 1985, AEL 1142-86) prepisal Ciganove posnetke iz Libuč, pri katerih je sodelovala (1965 in 1967), ter prepise vključil v zbirke *Vsaka vas ima svoj glas 1–5*, pripravil svoj seznam njenih uglasbenih pesmi (objavljen v: Logar, Karničar 1992), naštudiral z zbori in skupinami nekaj njenih pesmi in jih izvajal na koncertnih odrih, uglasbil pa sem 30 njenih pesmi ter pesnico obiskoval, ko je bila že priklenjena na posteljo.

Milka Hartman je usposabljala in učila tečajnice kontrafaktorske (npr. priložnostne) pesmi, toda sama jih ni objavljala kot svoje pesnitve. Če je zdaj po zaslugi Egija Gašperšiča (2003: 127–159) na voljo kakšnih 40 pesničinih besedil na ljudske melodije, je to dokaz njene spretnosti pri ustvarjanju kulturnega sporeda ob zaključkih kuharskih tečajev. Ljudska pesem je »sestavljena iz besedila in melodije, njen kontekst je družbeni okvir, v katerem se uresniči«, medtem ko pri umetni pesmi prevlada predvsem besedna umetnina, njen kontekst, kot so to družbene razmere, literarni slogi, filozofska in idejna obzorja posameznega avtorja, pa nanj »vpliva ali pa tudi ne« (Golež Kavčič 2003: 243).

5 Milkine pesmi zaživijo med mladimi

Trenutno je znanih 418 uglasbitev 41 skladateljev, ki so skladali na besedila Milke Hartman (prim. Logar 1992: 2–4, 43–55). Pregled Andreje Sturm vključuje pesmi na gramofonskih ploščah, zgoščenkah in kasetnih produkcijah (Sturm 1995: 85–91), Tone Ivartnik in Egi Gašperšič (Makarovič 2004: 70–82) pa sta v člankih strnila misli o glasbeni zapuščini. Kakovost uglasbitev se zrcali v priljubljenosti pri poslušalcih.

Med prvimi ohranjenimi posnetki pesmi Milke Hartman sta *Nate mislim* v izvedbi Dekliškega zbora LBA (učiteljšče) v Celovcu in *Kmet vsejal je ajdico* MePZ Obirsko iz leta 1954. Leta 1956 sta sledila zbor iz Šmihela s pesmima *Ptiček poje v mladi zori* in *V polja prihaja pomlad* ter leta 1957 zbor iz Globasnice s pesmimi *Poznam te okence*, *V pomladnem soncu* in *Oj Libuško polje* (vse Petjakove). Leta 1960 je zbor Slovenske gimnazije posnel pesem *Vetrič* v Miheličevi priredbi, zbor Gallus iz Celovca pa leta 1962 Tomčevo *Jutri bo v Libučah sejm*. Mnogo ljudi pozna pesem *O Podjuna* Radovana

Gobca ali Artačevo *Ob reki Dravci*, v zadnjih letih pa so postale priljubljene predvsem *Hartmann'ce* z uglasbitvami Katarine Hartmann. V priredbi Karena Asatriana z bendom jih je mladina dobro sprejela v produkciji, ki jo je vodil Edi Oraže, sodeloval pa je tudi znani koroški saksofonist Wolfgang Puschnig (prim. *Sedmi člen, O Podjuna, Sveti angel, Kresna noč in Čarobna struna*). Pesmi Milke Hartman se dokaj pogosto pojejo na koncertih, še zlasti ob obletnicah njenega rojstva. Leta 2017 je bilo na koncertu Koroška poje izvedenih 11 novih skladb, mdr. orkestrirana *To bo moja pesem pela*, ki jo je uglasbil Roman Verdel, izvedel pa z zbori iz Sel in Bilčovsa, člani Slovenske filharmonije ter solistoma Mariom Podrečnikom in Irino Lopinsky.

6 Razgled

Eva Maria Verhnjak-Pikalo se je dve leti posvečala literarni zapuščini svoje tete Milke Hartman (Verhnjak-Pikalo 2017), s katero je živela skupaj v hiši in od katere je prejela konvolut pesmi in besedil v škatlah in kuvertah. Prepoznala je pomen te velike ženske za slovensko narodno skupnost. Njena poezija in proza izražata močno zavezanost ljudskemu šolstvu, veri, domovini, naravi, ljubezni in slovenskemu maternemu jeziku. »Moderne ideje emancipirane ženske je za dekleta prirojila tako, da jim je omogočila šolanje in utrdila njihovo samozavest,« pravi Verhnjak-Pikalo (2017: 293). Poleg več literarnih nagrad in Tischlerjeve nagrade je Milki Hartman leta 1986 takratni zvezni predsednik Rudolf Kirchschräger podelil strokovni naziv *profesorica*. Številne njene priljubljene lirične pesmi so del zaklada slovenskih (umetnih) pesmi na Koroškem. »Hartmanova Milka« je bila aprila 1997 (tik pred smrtjo) imenovana za častno občanko mestne občine Pliberk, v Sloveniji pa je kot pesnica skoraj neznana. V Celovcu je po njej poimenovana ulica, v Libučah pa trg Prof. Milka Hartmann-Platz. Kmalu bo minilo 120 let od njenega rojstva in 25 let od njene smrti (11. 2. 1902–19. 6. 1997) in že smo polni pričakovanj, kaj bo tokrat vzkliklo v čast pesnice, učiteljice in vzorne narodnjakinje.

Literatura

- BISTER, Feliks Janko (ur.), 1982: *Milka Hartman. Življenje. Poezije. Melodije*. Celovec.
- BISTER, Feliks Janko, KUHNER, Herbert, 1984: *Koroška slovenska poezija/Carinthian Slovenian Poetry*. Celovec: Mohorjeva, Columbus, Ohio: Slavica Publishers.
- BOROVNIK, Silvija, 2006: Slovenske književnice v Avstriji. *Slavistična revija* LIV/3. 431–442. [prim. Verhnjak-Pikalo, 2017: 56]
- CIGAN, France, 2004: Pogovor z Milko Hartmanovo. Marija Makarovič (ur.): *Milka Hartman. Dovolj je cvetje dalo zrnja*. Celovec: Krščanska kulturna zveza. 235–244. [Prva objava v: *Letno poročilo Državne gimnazije za Slovence 1961/62*. 39–45.]
- DETELA, Lev, 1972: Slovenska koroška poveljna literatura. *Mladje* 11. 42–44.
- DETELA, Lev, 1975: v: *Naš tednik* 36 (4. 9. 1975). 5. prim. 37–38. 5.
- FERK, Janko, 2000: *Matrosen, hier, am Ufer müssen wir Dörfer finden! Die Lyrik der Kärntner Slowenen im zwanzigsten Jahrhundert*. <http://www.ejournal.at/LitPrim/slowen.html> (dostop 9. 6. 2021) [Prim. v: Andreas Moritsch (ur.): *Die Kärntner Slowenen 1900 – 2000*. Celovec. 303–314. 219–229.]
- FERK, Janko, KERSCHE, Peter (ur.), 1987: *Gedichte aus Kärnten*. Celovec: Mohorjeva.
- GAŠPERŠIČ, Egi, 2003: *Zakaj bi jaz ne pela. Pesmi in napevi Hartmanove Milke*. Celovec: Krščanska kulturna zveza.

- GOLEŽ KAVČIČ, Marjetka, 2003: *Ljudsko in umetno: dva obraza ustvarjalnosti*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- HARTMAN, Milka, 1934: *Dekliške pesmi. Med cvetjem in v solncu*. Ljubljana. [Ponatis *Dekliške pesmi med cvetjem in v solncu*. Prir. Marko Bajuk. Celovec: Krščanska kulturna zveza, 1995.]
- HARTMAN, Milka, 1952: *Moje grede. Pesmi*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- HARTMAN, Milka, 1967: Da si bomo na jasnem. Odgovor M. H. Janku Messnerju. *Naš tednik* 16. 3. 1967. [Prim. Makarovič 2004: 63.]
- HARTMAN, Milka, 1972: *Lipov cvet. Pesmi*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- HARTMAN, Milka, 1977: *Pesmi z libuškega puola*. Celovec: Krščanska kulturna zveza, Klub Mladje.
- HARTMAN, Milka, 1978: Pismo bratom. *Naš tednik* 1. 4. [Prim: pismo Milke Hartman z dne 12. 12. 1977 Jožici Čertov, učenki 8. razreda ZG/ZRG za Slovence (v: Sturm 1995: 103).]
- HARTMAN, Milka 1992: *Midsummer Night. Thirty-seven poems by Milka Hartman/Kresna noč. Sedemtrideset pesmi Milke Hartmanove*. Prevedel Tom Priestly. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.
- HARTMAN, Milka, 1998: *Zimske rože. Izbrane pesmi*. Uredil Marjan Strojan. Celovec: Mohorjeva založba.
- HARTMAN, Milka, 2002: *Pesmi in napevi Hartmanove Milke. Za moške zборе*. Uredil Tone Ivartnik. Celovec: Krščanska kulturna zveza.
- HARTMAN, Milka, 2003: *Pesmi in napevi Hartmanove Milke. Zakaj bi jaz ne pela*. Uredil Egi Gašperšič. Celovec: Krščanska kulturna zveza.
- HARTMAN, Milka, 2007a: *Težka je moja misel od spominov*. Uredil Andrej Leben. Ljubljana, Celovec, Dunaj: Mohorjeva družba.
- HARTMAN, Milka, 2007b: *Der Frost verspinnt die Beete mir mit feinen Netzen*. Prevedla Erwin Köstler in Andrej Leben. Uredil Andrej Leben. Celovec: Drava.
- JEVNIKAR, Martin, 1973: Nagrada Vstajenje Milki Hartman. *Družina in dom* 6. 85–87.
- KUMER, Zmaga, 1975: Način izražanja v slovenski ljudski pesmi. *Pesem slovenske dežele*. Maribor: Obzorja. 68–82.
- KUMER, Zmaga, 1996: Odsev ljudskega mišljenja in čustvovanja v pesmih. *Vloga, zgradba, slog slovenske ljudske pesmi*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU. 47–54.
- LEBEN, Andreas, 1994: *Vereinnahmt und ausgegrenzt. Die slowenische Literatur in Kärnten*. Celovec: Drava (Disertacije in razprave, 34).
- LIPUŠ, Florjan, 1972: Manipulacija kulturne dejavnosti ali kdo na Koroškem je vzel slovensko kulturo v zakup. *Mladje* 12. 67–80.
- LIPUŠ, Florjan, 1973: Mohorjev cvet in lipova politika. *Mladje* 13. 75–80.
- LOGAR, Engelbert, KARNIČAR, Ludvik (ur.), 1992: *Pesmi in glasba z južne Koroške 4. Pesmi Milke Hartman*. Gradec: samozaložba.
- MAKAROVIČ, Marija (ur.), 2004: *Milka Hartman. Dovolj je cvetje dalo zrnja*. Celovec: Krščanska kulturna zveza.
- MESSNER, Janko, 1964: v: *Slovenski vestnik* 26. 7–8.
- NOVAK POPOV, Irena, 2005: *Antologija slovenskih pesnic 2 1941–1980*. Ljubljana: Založba Tuma.
- PIKO RUSTIA, Martina 2004: O bandranju »bandrovke«. Marija Makarovič (ur.): *Milka Hartman. Dovolj je cvetje dalo zrnja*. Celovec: Krščanska kulturna zveza. 83–98.
- PRIESTLY, Tom, ²1998: Slowenische Dialektliteratur in Kärnten. Johann Strutz (ur.): *Profile der neueren slowenischen Literatur in Kärnten*. Celovec: Mohorjeva založba. 245–264.
- SPIELER, Maria, 1989: Milka Hartman. Johann Strutz (ur.): *Profile der neueren slowenischen Literatur in Kärnten*. Celovec: Mohorjeva založba. 39–46.
- STOLZMANN, Uwe, 2008: Vaters Sichel geht nicht mehr. *Neue Züricher Zeitung* 14. 6. 2008.
- STRAJNAR, Julijan, KUMER, Zmaga, RAMOVŠ, Mirko, 2004: Pogovor z Milko Hartman. Marija Makarovič (ur.): *Milka Hartman. Dovolj je cvetje dalo zrnja*. Celovec: Krščanska kulturna zveza. 263–276. [Posneto leta 1982.]

- STURM, Andrea, 1995: *Milka Hartman. Materialien zur Biographie und zum literarisch-poetischen Lebenswerk einer slowenischen Dichterin aus Kärnten*. Diplomsko delo. Gradec: Universität Graz.
- STURM, Andrea, 2004: Oris življenja in dela Milke Hartman. Marija Makarovič (ur.): *Milka Hartman. Dovolj je cvetje dalo zrnja*. Celovec: Krščanska kulturna zveza. 23–65.
- STURM, Andrea, GRUŠKOVNJAK, Marija, 2004: Bibliografija. Marija Makarovič (ur.): *Milka Hartman. Dovolj je cvetje dalo zrnja*. Celovec: Krščanska kulturna zveza. 589–641.
- VERHNJAK-PIKALO, Eva-Maria, 2017: *Ein Leben für die Muttersprache. Zur Darstellung der Frau im literarischen Werk der Kärntner Slowenin Milka Hartman*. Dissertation. Klagenfurt: Alpen-Adria-Universität Klagenfurt.
- VOSPERNIK, Reginald idr. (ur.), 1985: *Slovenska beseda na Koroškem. Pismenstvo in slovstvo od začetkov do danes*. Wien: Österreichischer Bundesverlag.
- ZABLATNIK, Pavle, 1985: Die Literatur der Kärntner Slowenen vom Jahre 1918 bis zur Gegenwart. Reginald Vospernik idr. (ur.): *Slovenska beseda na Koroškem. Pismenstvo in slovstvo od začetkov do danes*. Wien: Österreichischer Bundesverlag. 175–213.